

VARGA MÁRIA

A mikszáthi értékek átértelmezése

A 170 éve (1847. január 16-án) született Mikszáth Kálmán befogadás-történetének egyik legfőbb sajátossága, hogy műveit időről időre más irányzat, világkép, paradigma befolyása alá sorolják. Természetesen az adott kor látásmódjának, tudományos („tudományos”) elveinek megfelelően. Mikszáth kora még nagyrészt hitt a ráció mindenhatóságában, a valóság megismerhetőségében, a történetek elbeszélhetőségében, az emberi jellemek ábrázolhatóságában. Hitték, hogy megfelelő fogalmakkal, képletekkel a jelenségek leírhatók. A kortárs kritika ezért hiányolta írásaiból az árnyalt jellemábrázolást, a hiteles társadalomrajzot, az elméleti háttérrel, a modern eszmék ismeretét. A modernitás értelmezési keretében a Nagy Palóc sokáig nem számított elég korszerűnek (haladónak).

Köztudottan vonzódott bizonyos populáris műfajok: a detektívtörténetek, az operett, a népszínmű, a ponyva iránt. Szívesen használt fel műveiben anekdotákat, mindenfajta, a nép száján forgó vagy éppen újságban publikált történetet. Különösképpen kedvelte a kísértethistóriákat. Bizonyára ez a körülmény is közrejátszott abban, hogy akadtak kritikusai, akik őt fajsúlytalan mulattatónak, munkáit léhának és komolyság nélkülinek bélyegezték. Szerb Antal népszerű magyar irodalomtörténetében például azzal vádolja őt, hogy első elbeszéléseit követően túl sokat írt, és úri, dzsentrí módon sokszor a könnyebbik végét fogta meg a munkának. Az olvasók azonban mit sem törődtek a kritikákkal és a helyenként lesajnáló véleményekkel, Mikszáth könyveit folyamatosan olvasták, sőt az elméletírók is újra és újra elővették. Minden kor megtalálta, megtalálja benne sajátos megvitandó szempontjait.

A sokféle értelmezés-átértelmezés után napjainkban – Esterházy Péter, Mészöly Miklós és mások színre lépése után – az anekdotizáló, kissé ódivatú, a „megkésett magyar fejlődést” reprezentáló író immár mint posztmodern előfutár (is) szerepel irodalomtörténetünk legújabb lapjain. Írásainak jellemző vonásai – az erőteljes önreflexió, a sokszólamúság, a műfaji korlátok átlépése, a populáris műfajok beemelése az irodalmi kánonba – az ezredforduló, a huszonegyedik század irodalomelmélete számára is újfajta értelmezési lehetőségeket tartogatnak.

Egyik legsikerültebb és legkülönlegesebb műve *A gavallérok* című kisregény is rendkívül sokféle megközelítési lehetőséget nyújt. Az első ítések természetesen a dzsenti réteg kritikáját, éles szatírát látták benne. Azét a rétegét, amelyiknek életmódját és jellemét Mikszáth igen jól ismerte és sok művében ábrázolta. Az ötvenes évek sematikus, osztályharcos, a múltat eltörölni akaró világképének jegyében egy kötet utószavában a következő sorokat olvashatjuk: „A sárosmegyei urak a megkopott címerekkel, a hazug illúziókkal akarják leplezni, hogy milyen mélyre sülyedtek. Mikszáth itt már nem a régi szeretettel néz a vármegye uraira, jól látja, hogy a hajdan a hatalommal is dacoló kisorak helyén gyűrött gallérú hivatalnokok ülnek. Noha a történet szerint Mikszáth az esetről személyesen is jelen van, mégis a kívülálló fölényével és biztonságával ítéli meg az esetet” – írja egy beazonosíthatatlan szerző, gyaníthatóan a könyv egyik szerkesztője. Ugyancsak itt olvashatjuk a következő mondatokat Király István tollából: „Az elbeszélés gúnyos hangját nem egyszer tompította ugyan, hogy az író maga is gyönyörködött hőseinek színes hazugságaiban, de nem a felszín kedélyes, joviális humora, hanem a mögötte bujkáló, s a befejezésben lepleződő hűvösen gúnyos mosoly jelentette a gavallérok hangulatát.”¹

Egy három évtizeddel későbbi, 1985-ben megjelent tanulmányban ez áll: „A minden értékek, a minden igazságok átértékelésének tézisét, még ha soha nem olvasta is kimondójának egyetlen szavát sem, lehetetlen, hogy ne hallotta, hogy ne érzékelt volna. A filozófiától a fizikáig, a szociológiától a biológiáig, a történetírástól az etikáig mindenütt ott volt, ott harsogott.”²

Arról nem tudni, hogy Mikszáth olvasott-e valaha Nietzschét (1844–1900) – valószínűleg nem –, az viszont egészen bizonyos, hogy eszméinek hatását jól érzékelt. Témaválasztásai, elbeszélő módszerei ezt tükrözik. A posztmodern atyjának tekintett Nietzsche mondja ki a varázsszót: perspektivizmus. Mikszáth látásmódja köztudottan perspektivikus, művei világot nem lehet egy központi nézőpontból áttekinteni. A világnak sokféle arca van, attól függ, melyiket fordítja feléd – mondja egy helyen. Ezt a sokféle arcot próbálja minden művében *egyidejűleg* megmutatni. Több írása lehetőséget ad például arra, hogy racionálisan és misztikus/vallásos nézőpontból vagy éppen a népi hitvilág felől is értelmezhető legyen, és mind-egyik interpretáció egyenlő súllyal működhessen. Jó példa erre a *Szent Péter esernyője* című regény vagy a *Kísértet Lublón* című kisregény.

¹ Mikszáth Kálmán válogatott művei 2. kötet. Szépirodalmi Kiadó, 1955. 513–514.

² Németh G. Béla 1985. *Századutórol-századelőről*. Magvető Kiadó, Bp., 116.

Eisemann György Mikszáth-monográfiájában a korábbiaktól markánsan eltérő értelmezési keretben, a posztmodern paradigma jegyében ír a Nagy Palóc munkásságáról és *A gavallérokról*. Egyebek mellett a bahtyini karnevalizáció, a karneváli nevetés felől olvassa, amely nem engedi, hogy a nézőpontok abszolutizálódjanak, a formák megmerevedjenek. „S ezek a ’máslettbe-mint-önmagukba’ imagináló extatikus gesztusok egyszerre tartalmazzák a szertartások törvényét (játékszabályait) és a karneváli szabadságot. A szerepjátékosok képzeletükben és játékaikban egyaránt kilépnek önjükből, hogy az így teremtett imaginárius szférában leljenek újra önmagukra.” E sorokat egy kártyaparti kapcsán írja, de az egész nagy menyegzői játékra vonatkozatható. Később így folytatja: „Mikszáth művei folyvást aláásnak minden egyirányú értelmezési stratégiát, hogy annak az ellenkezőjét is lehetővé tegyék. (...) Sőt, az ironia maga is átfordítható a játék komolyságába, a ’szép ősi formák’ tiszteletébe, stb.”³

T. Szabó Levente *Mikszáth, a kételkedő modern* című könyvében egy különleges, itthon kevésbé ismert nézőpontból, a dandyzmus felől közelíti meg *A gavallérokat*. A dandyzmus a 19–20. század fordulóján állt össze viszonylag koherens világképpé. Mindegyik formája a személyiség önelvűségére, különlegességére, lenyűgöző és figyelemfelkeltő erejére (s ennek heroikus, tragikus, akár groteszk, de sohasem nevetséges vagy kisszerű következményeire) helyezte a hangsúlyt. A dandyzmus mint világkép és irodalmi jelenség megjelenése sokféleképpen magyarázható. A személyiség elsekélyesedése és/vagy árucikké válása elleni tiltakozásként, a társadalmi nagyság, heroizmus elsikkadására adott válaszként az egyéniségkultusz, az „emberfeletti ember”, a kivételesség megteremtéseként, a romantikus egyéniségkultusz meghosszabbításaként egyaránt értelmezhető.

A személyiség megformáltsága, gondosan megszerkesztett volta, a külvilág reakciójára való figyelés jellemző a dandyre, az a cél vezérli, hogy művészi gonddal vigye színre a személyiségét. Ez a mesterségesség szerepetéhez, a mesterségesnek igazi, érvényes identitásként való feltüntetéséhez vezet, és gyakran eredményez provokatív megnyilvánulásokat.

„A regény szereplői termékeny kétértelműséget teremtenek mindazt illetően, amit tettek. Többek közt ez távolítja el a regényt attól, hogy egyszerű mimetikus (és ráadásul társadalombíró) szöveggént olvassuk, mint ahogyan a regényről alkotott álláspontok némelyike tette, de többek közt ugyanez viszi közel a dandység reprezentatív szövegeihez is. A gavallérok nemcsak a státusz újratemtésének, illuzórikus újraélésének szándékával teszik, amit tesznek, hanem két más okból: az öncélúvá vált formában

³ Eisemann György 1998. *Mikszáth Kálmán*. Korona Kiadó, Bp., 115–116.

gyönyörködnek egyrészt, másrészt meg az idegenre tett hatásban. Nem is magukat és másokat szeretnének átverni, fel sem merül például, hogy bíz-nának abban, hogy nem derül ki annak a természete, amit tesznek. Sőt azt gondolják, hogy az elbeszélő maga is felismeri a játékot, ismeri annak sza-bályait, ő is gyönyörködik benne velük együtt. Ezért lepődik meg Bogozy és nevezi zöldnek, a játék szabályaiba még nem bevezetettnek az elbeszé-lőt. (...) Ráadásul nem is a színre vitt személyiségben önmagában gyö-nyörködnek a gavallérok, hanem a folyamatban, az én színrevitelének örömet élük meg, ez az igazi tét számukra. Az ideiglenes identitásváltást művészettel formálják meg, s a jól sikerült identitásban, annak a létreho-zási folyamatában, az elért sikerben gyönyörködnek – ebben az értelem-ben dandy hősök a gavallérok, és játszik rá a dandy-élettörténetek és -tör-ténetek mintájára a regény.”⁴

A gavallérokat egyfajta filozófiai felvetésként is olvashatjuk: Mikszáth azt ábrázolja itt, hogyan válhat a forma tartalommal. A szereplők által megfor-mált, színre vitt játék adja ugyanis énjük, életük igazi lényegét, esetükben a forma lesz maga a lelki tartalom, az identitás. Nem arról van szó, hogy elját-szanak egy bizonyos szerepet a sok közül, hanem arról, hogy a szerep, a forma egyet jelent életük tartalmával.

A színhely, Sáros vármegye, beszélő név. A földhöz ragadt, lehúzó vi-szonyok között kell megformálni, átlényegíteni, felemelni az életet. A kis-regény elején – viszonyításképpen – az író összehasonlít két helyszínt, ahol ellentétes módon élnek az emberek. Nincs központi nézőpont, véle-mény, ítélet. Két életforma olvassa egymást a bevezető részben. Az író megmutat két szélsőséges helyzetet, a többit az olvasóra bízta. „Éppen megfordítva van ez az Alföldön, hol egy csomó rüppőkkel köthetni ismeretséget, kik egy hatosért hajbakapnak, és csak másnap hallja az ember fe-lőlük, hogy a legszegényebbnek is ezer lánc földje van. Hiszen talán hasz-nosabb, életrevalóbb nép ez az utóbbi, de mennyivel szebb az élet oda-fönn a szeretetreméltó urak között, kik előkelően mozognak és beszélnek! A „flanc” második természetükké vált, attól nem tágítanak rogyásig, a csillogás, pompaszeretet életszükségük, mely lelkeiket betölti és szellemü-ket frissen tartja.

Az, hogy ők szegények, végre is csak egy rossz álom, melyből föl-fölráz-zák magukat, a francia pezsgő szürcsölése közben, mint ahogy az alföldi gazdagok jómódja és urasága csak egy száraz, élettelen tény, mely a telek-

⁴ T. Szabó Levente 2007. *Mikszáth, a kételkedő modern*. L'Harmattan Kiadó, Bp., 112–113.

könyv lapjain terjeszkedik el, egymás mellé rakott számokban és betűkben”. Már-már arra utal itt az író, hogy az élet maga csak egy nyersanyag, amelyet kedvükre formáznak meg vagy éppen hagynak parlagon azok, akik élnek. A megformálás mikéntjét tárja elénk a továbbiakban a felvidéki urak esetében.

Legyen azonban bármennyire filozofikus is a téma felvetése, a mű Mikszáth esetében soha nem elvont, mindig képek, anekdoták, életszerű párbeszéd, élőbeszédhez közelítő elbeszélői hang, tehát szintisztán művészi eszközök révén valósul meg. *A gavallérok* központi képe, a menyegző rendkívül gazdag szimbolikával bír. Elsősorban az ellentétek egyesülését, a vágyak beteljesülését jelenti. A történetben azonban szinte semmit nem tudunk meg a konkrét menyasszony és a vőlegény vágyairól, itt sokkal inkább az egész násznép, a társulat vágyai válnak valóra. Azok, akik szokásosan főszereplői az eseménynek, most csak az apropót szolgáltatják a mágikus aktushoz. A szereplők összehordják a különböző birtokokról a színes kellékeket, és legjobb tudásuk szerint eljuttatják a szerepüket, hogy egy varázslatos éjszaka alatt létrejöjjön a csoda: egyesül a forma és a tartalom, az élet és az álom.

Van még egy kép a novellában, ami nagyon lényeges a mű egésze szempontjából. A násznép az esküvőre tart, amikor a templomtól nem messze egy sáros szakaszhoz érnek, amit nem lehet kikerülni. A menyasszony nehéz helyzetben van, hiszen ha belelép, besározódik a fehér atlasztopánkája. Nem beszélhetnénk azonban gavallérokrol, ha ezt a helyzetet nem tudnák áthidalni. „Hát, Domoróczy lekapcsolta a meggyzín bársony mentéjét, és végigterítette a sárfolton. A bájos menyasszony mosolyogva lépegett rajta. Ez volt talán első mosolya a koszorú alatt. Aztán, úgy tudom, ott hagyta a mentét mindaddig, míg mind át nem keltek a dámák. (Képzelem, hogy benyomta a nagy Szlimóczkyné és a száz kilóra becsült Csabó Lászlóné.)” Ez a szimbolikus aktus magában foglalja az életforma esszenciáját. Így lehet gavalléros módon felülemelkedni a lehúzó, földhözragadt valóságon. Ugyanakkor az elegancia, a lovagiasság felvillantása után nyomban mutat egy ironikus-parodisztikus képet is.

A már idézett Németh G. Béla a következő módon összegzi a századforduló Mikszáthját: „Delelőjétől lefelé azonban egyre sűrűbben érintette meg és szorongatta őt is az átértékelések kényszere. Gondolati poggyásza azonban – valljuk meg – nem volt valami terjedelmes és súlyos. Nem egy Kemény vagy egy Eötvös, de legtöbb századvégi ifjabb pályatársánál is szűkösebb és súlytalanabb.”⁵

⁵ Németh G. Béla i. m. 127.

Németh G. Béla véleményét több kritikus osztotta: hiányolták az intellektuális mélységet Mikszáth műveiből. Ezt láthatjuk a fentebb kiragadott példákban is. Természetesen joggal vetődik fel a kérdés, hogy ha valóban ilyen könnyű gondolati poggyással rendelkezett Nagy Palócunk, akkor miként adhat feladatot több mint egy évszázada a súlyos gondolatokkal és korszerű elméletekkel felvértezett kritikusoknak? Egyik kedves szerzője, Edgar Allan Poe írt esszét arról, hogyan alkotta meg a világirodalom egyik legmisztikusabb, legművészebb költeményét, *A hollót*. Az írásból az derül ki, hogy Poe hihetetlenül precízen és racionálisan gondolt át minden szót és sort, ezek elhelyezését, egymáshoz való viszonyát és várható hatását. Rendkívül kemény intellektuális munkát végzett azért, hogy az érzelmi-művészi hatás tökéletes legyen. Valószínűleg ezt tette Mikszáth is. A közhiedelemmel ellentétben nem ösztönösen, esetlegesen, itt-ott logikátlanul írta a szövegeit, hanem nagyon is tudatosan és erős intellektussal szerkesztette azokat. A korábban idézett T. Szabó Levente állapítja meg, hogy „tudatos, saját munkájára élesen rálátó, reflexív és megfontolt alkotó Mikszáth.”⁶

Köztudott róla, hogy az elméletekkel szemben sokkal inkább a megfigyelést, a gyakorlati tapasztalatokat részesítette előnyben. Tudta, hogy az absztrakciók, az elvont fogalmak nem alkalmasak arra, hogy befogják azt a totalitást, ami az élet, a Mindenség. Szépiróként maga is képes volt olyan valóságot teremteni (a valóság olyan sok arcát megmutatni), ami nem fért bele semmilyen magyarázó képletbe, egyetlen kor elméletírói sem tudták maradéktalanul egyetlen irányzathoz sem besorolni.

Ha visszatekintünk az elmúlt hosszú időre, egyre biztosabban állíthatjuk, hogy a „tudományosság” és a művek párbeszédében határozottan Mikszáth szolgáltatja a meggyőzőbb érveket.

⁶ T. Szabó Levente i. m. 309.